

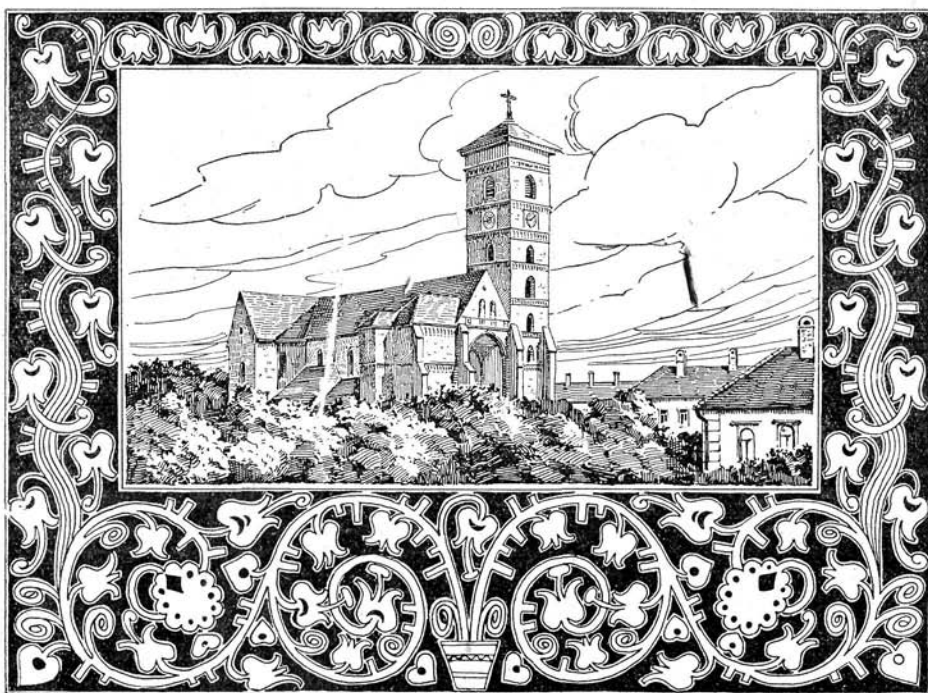
ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
S AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

ERDÉLYI PÁL

ÚJ FOLYAM
IX. KÖTETE

XXXI. KÖTET

1914 DECEMBER 25
6. FÜZET

Az ERDÉLYI MÚZEUM évenként hat füzetben jelenik meg

KOLOZSVÁR

STIEF JENŐ ÉS TÁRSA NYOMDÁJA

1914

TARTALOM

Dr. VERESS ENDRE: Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága (Bethlen ifjúkori leveleivel)	285
Dr. BEDŐHÁZY JÁNOS: Petelei Istvánról	339
GYALOKAY JENŐ: Adalékok az 1849. évi erdélyi hadjárat történetéhez	349

Irodalom.

KELEMEN LAJOS: Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez (VERESS ENDRE)	355
Dr. VALENTINYI DEZSŐ: Ferenczy István levelei (Dr. KISS ERNŐ)	359
Dr. GRÓF TOLDALAGI MIHÁLY: Az európai konfliktus megítélése (Dr. DÉKÁNI KÁLMÁN)	360
Bethlen Gábor emlékezete. (B. V.)	362
Felhívás	363
Név- és tárgymutató	364

Az ERDÉLYI MÚZEUM a Bölcsész-, nyelv- és történettudományi szakosztály tagjainak rendes illetménye. Az Egyesület alapító és rendes tagjai, kik más szakosztályhoz csatlakoztak, és pártoló tagjai két koronáért kedvezményképpen kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 10 korona.

Az ERDÉLYI MÚZEUM szerkesztését illető tudakozódások a szerkesztőt (Egyetemi Könyvtár. Telefonszám 283); tagdíjak és előfizetési díjak pedig az Egyesület pénztárosát, Domokos Ernőt (Erdélyi Bank) illetik.

A kiadóhivatal három hónapon túl történeti felszólalásokat nem vesz figyelembe.

Folyóiratunk idei borítékán az Erdélyi Múzeum-Egyesület VII. vándorgyűlése emlékére a gyulafehérvári székesegyház képét közöljük. — Az eredeti *Förstner Tivadar* rajzolta.

Megjegyzés. Közlekedési zavarok folytán folyóiratunk e füzetének papirosa, a reá való hosszas várakozás dacára sem érkezett meg idejére, a miért ez évszázó füzetünk is kelle-ténél tovább késett. Így kénytelenek voltunk azt más papirosra nyomtatni, a mely kissé eltér eddigi papirosunktól, habár annál finomabb is. Hasonló okból más színű a boríték is, a mit kötelességünknek tartottunk t. olvasóközönségünkkel közölni.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmánya.

Elnök: gr. Esterházy Kálmán

Alelnökök: b. Wesselényi Miklós
dr. Lechner Károly
Pénztáros: Domokos Ernő

Ellenőr: Tanács József
Főtitkár: dr. Erdélyi Pál
Titkár: Kelemen Lajos

Ügyész: dr. Czikmántory Ottó

A tárak igazgatói:

dr. Apáthy István (állattár)
dr. Erdélyi Pál (könyvtár)
dr. Gyalui Farkas
dr. Pósta Béla (érem- és régiségtár)
dr. Páter Béla (növénytár, helyettes ig.)
dr. Szádeczky Gyula (ásványtár)

A szakosztályok elnökei:

dr. Fabinyi Rudolf (term. tud.)
dr. Farkas Lajos (jog- és társadalomtud.)
dr. Davida Leó (orvos tud.)
dr. Schilling Lajos (bölc.-, ny.- és tört. tud.)

A szakosztályok titkárai:

dr. Bartók György (bölc.-, nyelv- és tört. tud.)
dr. Tóth György (jogtud.)
dr. Jakabházy Zsigmond (orvostud.)
dr. Szabó Imre (term. tud.)

Választmányi tagok:

dr. Boros György
dr. Cholnoky Jenő
Fekete Gábor
dr. Gidófalvy István
dr. Hirschler József
dr. Imre József
dr. Kenessey Béla

dr. Kolosváry Bálint
dr. Konrádi Dániel
dr. Lőte József
b. Mannsberg Sándor
dr. Márki Sándor
dr. Menyhárt Gáspár
Péterfi Zsigmond

dr. Rigler Gusztáv
dr. Schneller István
dr. Szabó Dénes
gr. Teleki Domokos
Váró Béni
gr. Wass Béla

J A MAGYAR
JELZÁLOG HITELBANK
KOLOZSVÁRI KÉPVISELŐSÉGE
KOLOZSVÁR, JÓKAI-U. 2. I. EM.

Földbirtokra és nagyobb városokban fekvő házakra 15 évtől 65 évig terjedhető törlesztéssel

**LEGOLCSÓBB
KÖLCSÖNÖKET**

nyújt. A jelzálogul felajánlott erdélyrészi ingatlanok értékére és a megszavazandó kölcsön összegére nézve az ~~az~~

Erdélyi Gazdasági Egylet
bizalmi férfiai adnak véleményyt.

TELEFON 27. SZ.

A képviselőség elfogad
TAKARÉK-BETÉTEKET és előnyösen kamatoztat.

Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága.

(Bevezetésül Bethlen ifjúkori leveleihez.)

Gyakori eset a történelemben, hogy hirtelen felemelkedett uralkodók vagy alantasabb sorsból fejedelemségre jutott történeti alakok ifjúságáról keveset tudunk. Majdnem általános, de legalább is nem ritka dolog, hogy köznemesi sorban álló családok életviszonyairól csak akkor kezdenek adatokat gyűjtögetni, a mikor valamelyik tagja kiemeli az ismeretlenség homályából s olyan magaslatra juttatja, mely a krónikás érdeklődését is kiváltja. Ámde az is természetes, hogy ez a gyűjtés sokszor későn indul meg, a mikor megbízható följegyzések már alig végezhetők, udvari történétírók pedig előszeretettel színezik ki a mutatkozó hiányokat s költenek meséket, hogy uruk dicsőségét a származás előkelőségével és uralomra jutását megelőző életét jeles tettek sorozatával növeljék. Így vagyunk Bethlen Gábor fejedelemmel is, kinek ifjúságáról nagyon keveset tudunk. Az újabb történelmi kutatás évtizedeken át páratlan eredménnyel derítette fel uralkodásának részleteit és százszámra hordta össze az életére vonatkozó leveleket. Ezek között azonban alig van egynehány ifjúsága idejéből s valósággal eseményszámba ment, valahányszor egy pár adat Bethlen trónralépte előtti idejéből feltűnt.

Bethlen Gábor ifjúsága a Báthoryak korában telt el, melynek épp az ő trónralépése vetett véget. E kor részleteivel immár negyedszázad óta foglalkozom s ez idő alatt mindig különös figyelemmel kísértem Bethlen Gábor alakját is, de levéltári kutatásaim közben Bethlen ifjúságából mégis mindössze tíz kiadatlan levelére akadtam. Számra nézve kicsi ez hús esztendőből, az 1593—1613 közti időből; de rendkívül nagy, ha meggondoljuk, hogy ez évekből egész irodalmunkban Bethlennek csupán 25 levele jelent meg szétszórta a legkülönbözőbb kiadványokban eldugva. Ezek a levelek tartalmukra nézve is különböző értékűek, ám bokorba fogva saját gyűjtésünkkel, úgy a mint őket kivonatolva — s lehetőleg Bethlen szavaival kivonatolva — ezennel bemutatjuk, hű képét nyújtják Bethlen gondolkozásmódjának, ifjúkori irányának és egész eszmevilágának. Másfelől e levelek mind megannyi kőkoczkái ifjúsága

történetének és trónralépte előtti magán- és köztevékenységének. De mi csoda rettenetes rombolás érhetne nemzeti dicsőségünk csarnokát, hogy e kőköcskákból alig áll valami helyén s mily fájdalmas, hogy még Bethlen Gábor ifjúkori leveleiből is olyan keveset mutathatunk fel! Az első ugyan 13 éves korából maradt reánk, de már az utána következő *tíz esztendővel későbbi* s így ifjúsága legszebb korszakából *egyetlen sor írása sincsen!* Reá vonatkozó életrajzi adatunk is kevés, azért soroljuk fel azokat is illő helyükön, hogy e közleményünk bevezetéséül kerek képet nyújtsunk s legalább vázlatosan előttünk álljon Bethlen ifjúságának rajza,¹ melynek művészi kidolgozását a jövőtől várjuk. Bethlen Gábornak t. i. sajátosképpen mind a mai napig sincsen kimerítő s a tudomány színvonalán álló, minden igényt kielégítő nagyobb életrajza. A mi van, azt egy fajunkat és nyelvünket nem ismerő idegen, a cseh *Gindely* Antal írta.² Munkájának nem egyedüli hibája, hogy nincs benne magyar lélek s így Bethlen cselekvéseinek belső titkos rugóit nem mindig érzi, hanem az, hogy — kivált első része — hihetetlen felületességgel írott s annyi benne a Bethlen-irodalom fogyatékos ismeréséből eredő tárgyi hiba, hogy kijavításuk külön tanulmányt igényelne. *Szilágyi* Sándor, a ki Bethlen életét és korát legalaposabban ismerte s ahhoz a legtöbb adatot felkutatta, sajnos nem írhatta meg Bethlen Gábor életrajzát, csupán egy kis füzetben,³ melyben úgy látszik a nagy közönség s a tanulóifjúság igényeire gondolva nem mérlegelte kellően adatait, úgy, miként azt másutt tette, valahányszor Bethlen cselekvései kerültek tollára.⁴ Így még mindig *Angyal* Dávid kis Bethlen-életrajza legjobb, a melyben — csekély terjedelme daczára — a Bethlen-kutatás eredményeit gondosan felhasználta és azokat élvezetes módon dolgozta fel.⁵

¹ Vázlatosnak nevezem munkámat — habár irodalmunkban legbővebben tárgyalja Bethlen ifjúságát — azért, mert czéломúl inkább csak az adatok megrostálását, ellenőrzését és összefűzését tűztem ki, mellőzve a korfestést és a milieunek Bethlenre való hatása rajzát, a mire ez alkalommal sem terem, sem időm nem volt. Munkám egyébként a Bethlen trónralépte háromszázados évfordulója emlékeül, általam indítványozott „Bethlen-Album“ számára készült, mely azonban nem jelenhetett meg.

² Gindely munkája a „Magyar Történeti Életrajzok“ 1890-ik évfolyamában jelent meg 230 lapon, képekkel és hasonmásokkal díszítve. Függelékéül Acsády Ignác írt Bethlen Gábor udvaráról.

³ Szilágyi Sándor e 28 lapnyi kis életrajza 1885-ben a „Magyar Helikon“ 46. füzeteként jelent meg.

⁴ Nehány hibájára előadásunk folyamán jegyzetben mutatunk rá.

⁵ Angyal becses műve a „Magyar Könyvtár“ 133. számaként látott napvilágot 1898-ban 72 lapon. Legkisebb végül Vajda Ferencz 23 lapnyi munkája, mely a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványai V. füzeteként 1897-ben jelent meg.

I.

Bethlen Gábor a Maros jobb partján fekvő hunyadmegyei Illye nemesi udvarházában született 1580-ban.¹ Illyét atyja, az Erdélybe költözött Bethlen Farkas 1576 elején kapta Báthory Istvántól, a Bekes Gáspár elleni harcban való részvétele jutalmául,² miután ősei jószága, a temesmegyei Iktár és más birtoka már rég török kézre jutott.³ Szülőházát Bethlen öccse, István 1627-ben — tehát még a fejedelem életében — emléktáblával jelölte meg.⁴ Ezt a hagyomány szerint a Horálázadaskor (1784-ben) a feldühödött parasztok leütötték. Gondos kezek azonban megmentették s a nagyenyedi kollégium múzeumába vitték, hol később nyoma veszett.⁵ Ezért mintegy kiengesztelésül, de meg nagy alapítója iránti hálából is a kollégium főgimnáziumi ifjúsága napjainkban magyar szövegű új táblát illesztett helyére a kastély falába.⁶ Ezt különben Bethlen Farkas renováltatta 1582-ben; várfalait és árkait Bethlen Gábor javíttatta, bővítette. Jelenleg a báró Bornemisza-családé.⁷

Bethlen Gábor nemzetségéről még életében három udvari embere írt s a mit kettőjük udvari írók szokása szerint ferdített és költött a Bethlenekről és kivált Bethlen Gábor ifjúkori tetteiről, az mind a mai napig burjánzik irodalmunkban.

E munkák elseje Kesperüi *Dajka* Jánosé, Bethlen udvari papjáé, 1618 elejéről. A Bethlenek nemzetségét benne Bethlen Gergelyig, Mátyás király szörényi bánjáig viszi fel s a kívül csak lehet hőstetteket végeztet.

¹ Bethlen Gábor születésének egyetlen hiteles, egykorú adatát a születési házában 1627-ben felállított emléktábla szövegének alábbi sora tartotta fenn: „Honorie sempiternae castris Illye, loci natalis Serenissimi Sacrae Romani imperii et Transsilvaniae principis Gabrielis, qui in dicto castro paterno anno Christi 1580 feliciter natus est, clarissimum familiae suae Bethlenianae antiquissimae sidus.“ Benkő József „Transsilvania pars specialis“ cz. a 144. pontjából kiadta *Koncz* József a Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat 1899. Évkönyve 125. l.

² Bojti Gáspár műve 243. l. Ezt ő 1624-ben írta és „Casparis Bojthini Pannonii De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen“ czímen *Engel* János Keresztély adta ki Bécsben, 1809-ben „Monumenta Ungarica“ czímű gyűjteménye 237—444. l.

³ A Bethlenek iktári kastélyáról 1596-iki adat van Engel: *Geschichte von Servien* 480. l.

⁴ Bethlen Gábor öccse, István gubernátor írja 1629 július 14-én, hogy „Urunk ő Felsege az mely házban született volt Illyén“ abba a házba ennekötte valami czimerkövet faragtatott; *Történelmi Tár* 1882: 586.

⁵ *Koncz* József említi Maros-Illye váráról írt cikkében Benkő Ferencz tanár műve nyomán, hogy a díszes emlékkő még 1794-ben is meg volt a nagyenyedi kollégium régiségtárában, hol valószínűleg az 1849-iki dúlásakor elpusztult.

⁶ Az új tábla ünnepélyes felavatása 1909 május 8-án történt; leírta Bodrogi János nagyenyedi tanár a Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat 1909-iki Évkönyve 93—95. l.

⁷ Képe megjelent a *Hazánk* s a *Külföld* 1865. évf. 40. számában és Cserna Károly jobb rajzában, *Gindely* Bethlen-életrajza 10. l.

Bethlen Gábor apját is szerepelteti Gyula 1566-iki elestében. De ez még nagy bajt nem okoz, hanem már fiáról azt írja, hogy résztvett a Szinán basa elleni 1595-iki hadjáratban, holott akkor Gábor még alig volt több 15 esztendősnél, ha ugyan betöltötte az év nyarán tizenötödik életévét! Bethlen résztvesz Temesvár kétszeres ostromában is (tehát 1596-ban és 1597-ben) és utána Bocskay Istvánnal a prágai császári udvart is megjárja 1599 tavaszán és visszatérve serényen munkálkodott azokban a tárgyalásokban, illetve levelezésben is, melyet Báthory Zsigmond fejedelem (1602 nyarán) II. Rudolf királylyal folytatott, miként hogy résztvett mindazokban a csatákban és hadi eseményekben, melyek Báthory uralkodása alatt Erdélyben Basta György koráig történtek.⁸ Mind ez mese és üres hízeltetés, mit legfeljebb az menthet, hogy munkáját szerzője idegenbe küldte és külföldiek előtt akarta urát minél jobban dicsőíteni.

Dajka után két esztendővel Bethlennek egy másik „alázatos hív udvari szolgálója“, háportoni *Forró* Pál írt róla 1619 karácsonya után megjelent műve ajánlólevelében.⁹ Ő sem mentes a hízeltéstől, mert kiemeli, hogy ő Felsege „csillagul fnyeskedik az régi híresneves és tekintetes Bethlen familiában, melyből ilyen nagy fejedelemségre magasztaltott, mely familia nagy dicsüretre méltó, miérthogy benne régtől fogva minden száz esztendőben az Magyar nemzet között fő urak égő fáklya gyanánt tündöklöttek és az magyar koronának sokat szolgáltanak.“ Ám ez a hízeltetés megbocsátható, mivel amúgy is igaz, de nem követvén Dajkát — kinek művét úgylátszik nem ismerte — a továbbiakban már csak annyit ír, a mennyit valóban ismert. Bethlen Gáborról elmondja például, hogy mihelyt a földolgoz tanulását elvégezte „szép ifjuságát nem hon töltötte el,“ hanem a fejedelmi udvarba sietett s abban való serény forgolódásával és idejével itélete is nevedévé, úgy a csendes békesség, mint a hadakozás idején magának előmenetelt és tisztességet szerzett, a minnek végre a fejedelemség lett méltó jutalma. Ebben a rövid, igaz dicséretben nincs semmi tudatos nagyítás vagy hamisítás; talán azért sem, mert a fejedelem költségén nyomtatott könyv az ő kezébe is eljutott.

⁸ Keserői Dajka János „Epistola de genealogia et virtutibus principis Gabrielis Bethlen“ című munkáját 1618 januárius 28-án Gyulafehérvárt írta Pareus Dávid heidelbergi teológiai tanárnak. Ezt 1700-ban Altling Henrik adta ki Frankfurtban s utána kivonatossan Zwittinger Dávid „Specimine Hungariae Literatae“ cz. műve 67—77. l. Teljes szövegében megjelent Frankfurtban, 1725-ben a „Historiae ecclesiasticae, politicae et literariae saeculi XVI. et XVII. monumenta selectiora ac rariora, nunc primum e tenebris protracta“ 227—238. l. Nem ismervén e kiadását, Engel nyomatta le újra 1809-ben mint kiadatlant „Monumenta Ungrica“ cz. kötete 437—444. l.

⁹ Ezt Forró Pál Quintus Curtiusnak Nagy Sándor viselt dolgairól írt historiája 1619-iki debreczeni magyar kiadása ajánlólevelében írta Debreczenben 1619-ben, karácsony havának 18. napján.

E két munkánál bővebben egy harmadik udvari ember, *Bojti* (Veres) Gáspár, az ifjú Bethlen István nevelője és később gyulafejevári tanár írta meg 1624-ben Bethlen Gábor jeles tetteit. Miként műve címlapján jelzi, azt egykorú akták és levelek, meg hiteles jelentések alapján írta, a minek van is nyoma a munkában. Bethlen őseit ő már 1380-ig felviszi, hanem a mit róluk, meg Bethlen Gáborról ír, azt az előbbi két munka alapján teszi, szószerint átvevén adataikat, melyeket aztán saját képzelete színes, hamis virágaival ékesít fel, csakhogy hőstét minél kiválóbbnak és dicsőbbnek fesse. A hízogő udvaronczi öntudatosan ferdített még abban is, a mit kortárs-létére jól ismerhetett; de hogy koholmánya valódiságának látszatát biztosítsa az utódok előtt és ura ifjúkori hőstetteinek megtörtént voltát elfogadhatóknak tüntesse fel, Bethlen Gábort a Szinán elleni hadjáratban 25 évesnek mondja. Hogy pedig alaposágáról tegyen bizonyosságot, a mit Dajka csak általánosságban mert jelezni, a Báthory Zsigmond korabeli csatákban való részvételét apróra leírja. Bethlen e szerint résztvett (1595 nyarán) fegyveres lovasokkal a Szinán elleni havasalföldi hadjáratban; utána (1599 őszén) a sellenbergi csatában, melyben megsebesül; sereget vezet (1600 őszén) a miriszlói csatában Mihály vajda ellen; nagynehezen menekül (1601 nyarán) a goroszlói harczból 50 lovasával és szerepel minden egyéb eseményben, a mi Erdélyben történt,¹⁰ nehogy szerzőnk munkájában véletlenül valamelyes hézag találjon maradni. Bethlen e változatos szerepléséről az egykorú krónikások s a megbízható történetírók természetesen nem tudnak, holott azokat különös büszkeséggel jegyezték volna fel egy 15—20 esztendősi ifjúról; sem a jelentések és levelek nagy tömegében egyetlen adatot nem találunk róla. Nem is találhatunk, mert úgyszólván Bethlentől tudjuk, hogy azokban a mozgalmas időkben félrevonultan élt,¹¹ várva a vihar elmúltát, a mikor hazájának jobban vélt szolgálni s különben is érettebb korú volt. *Bojti* egyébkint magyarul is írt egy kisebb munkát Bethlen nemzetségéről, melyben mindent elmond röviden,¹² a

¹⁰ *Bojti* id. műve 240—243. l.

¹¹ Az Erdélyben járt Strassburg Pál svéd követ, a ki adatait Bethlentől kapta, erről az erdélyi eseményekről írt munkájában (a *Történelmi Tár* 1882. évf. 277. l.) így szól: „Bethlen sub Georgii Bastae saevitia et tyrannide patria deseruit,“ Basta kora pedig 1599 őszén kezdődött, a mikor a hamar rettegetté vált olasz generális Erdélybe jött.

¹² Kiadta gróf Kemény József „Bethlen Gábor honi fejedelmünk nemzetségéről“ címen a *Nemzeti Társalkodó* 1841. évf. 5. számában. *Bojti* e műve kéziratának végén ez a megjegyzés olvasható: „Keveset írt le benne.“ Ezt *Kemény* József Bethlen Gábor tulajdon kezével írottak véli, ámde Kemény csalódott benne, mert abban az írásban *Bethlen* Elek kézírását ismerem fel; különben is, ha azt maga a fejedelem jegyezte volna reá, akkor bizonyára nem hagyta volna tévedéseit megjegyzés nélkül.

mit latin művében bővebben előadott és érdekes, hogy ezt Forró munkája alapján írta, sok helyen majdnem szó szerinti követvén gondolatmenetét.¹³

Igy vagyunk Bethlen nemzetségrendjével is. A mint halála után dicső emlékeitől távolodunk, mind merészebb szárnyalással keletkeznek a mesék és bővítések, melyekkel családja fényességét érdekelt atyafiak és hízog genealogusok növelni vélték. Bojti még csak Bethlen Gábor anyja nemzetségét igyekezett felvinni Tivatalusig, a „Scythiából bejött őszékelyek“ e képzelt alakjáig¹⁴ s hogy a családi hiúságot legyezgető meséknek még nagy emberek is mennyire hódolnak, érdekesen mutatja az, hogy azt maga Bethlen Gábor is hitte, sőt anyját egyenesen Attilától származottnak képzelte.¹⁵ Bethlen egyébiránt atyai származását is nagyra tartotta s büszkén jelentette ki, hogy nem való ugyan királyi ágból, de a legelőkelőbb és legrégibb nemesi családok egyikének sarja és ősei vajdák voltak.¹⁶ Ezt helyesen tudta, mert a Mátyás király korában élt Bethlen Domokos valóban vicevajdája Erdélynek és szörényi bán is több volt családjában, a mely méltóságot a vajdaival egyenlőnek tartották. Bethlen tudása tehát igaz családi hagyományon nyugodott. De a XVIII. század elejéig élt Bethlen Elek már a férfi-ágot is Szent István nővéreig, Saroltáig vitte fel,¹⁷ a mi aztán belejutott a köztudatba s jóformán minden családtörténeti munkába.¹⁸ A Bethlen-család eredetének kinyomozása s ezt az eredetet elhomályosító hibás adatok, ferdítések és toldások czáfolása is megvan azonban már s ez *Karácsonyi* János érdeme.¹⁹ Tanulmányának lényege az, hogy Bethlen nemzetsége az

¹³ Ezt nemcsak a munka beosztásából állapíthattam meg, hanem abból is, hogy benne Bojti másfél évtized eseményeit hagyja figyelmen kívül és rögtön Bethlennek 1617 szeptember havában indított moldvai hadjáratára tér át, a hogy Forró könyvében találta.

¹⁴ Bojti id. magyar munkája 35. l.

¹⁵ Ezt Strassburg Pál többször hallotta Bethlentől s azt feljegyzésében (id. h. 277. l.) így örökítette meg: *Maternum genus ab ipso usque Attila iactare non semel audivi.*

¹⁶ Ezt a kijelentését Bethlen Sennyei István püspökkel való beszélgetése folyamán tette 1624 végén, a mikor követségben járt nála a gyulafehérvári udvarban. (Az erről szóló kiadatlan jelentés nyomán Gindely Bethlen-életrajza 107. l.)

¹⁷ A bethleni ágból származó Bethlen Elek kancellár Bethlen-genealogiája nyomtatásban is megjelent, de ma már egyetlen példánya sincs meg; hanem adatait minden Bethlen-femetésen felsorolták s már 1717-ben idézték gróf Bethlen László temetésén. A Saroltától való leszármazás tehát általános volt, mert minden temetésen felhozogatták, sőt Verestói György 1748-ban halotti beszédeit tartalmazó „Holtakkal való barátság“ cz. munkája 687. lapján arról már úgy emlékezik meg, mint a Bethlen-familiának házi krónikáiból vett adatról.

¹⁸ Felvette Benkő József is Transsilvaniája 1778-ban megjelent II. kötete 365—366. lapjára s utána mindenütt megtaláljuk, a hol Bethlenekről szó esik.

¹⁹ Karácsonyi János: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei; Turul 1897. évf. 49—57. l.

1233-ig kimutatható Neczpáli-családból eredt és a békésmegyei Gyoma határában feküdt Bethlenősiből származott a temesmegyei Iktárba, honnan a család a XIV. század elejétől kezdve magát írta, míg aztán Bethlen Gábor atyja Erdélybe költözött.

Az illyei kastélyban töltötte Bethlen Gábor gyermekéveit, de mikor atyja — úgy látszik 1592-ben — meghalt,²⁰ anyja, szárhegyi Lázár Drusiánna hazavitte Csíkba, a hol anyai nagybátyja szárhegyi birtokán élt és tanult tovább. Ez a tanulás azonban hamar megszakadt, mert 1593 nyarán Bethlen Báthory Zsigmond fejedelem udvarába ment Gyulafehérvárra, hogy atyai jussát visszaszerezze²¹ s azontul ott is maradt. Nem is volt valami rendszeres, mert még fejedelem korában is emlegette, hogy „deákul sohasem tanult s magyar írásnál egyebet nem tud“ s tényleg sajátkezüleg írt latin levele alig is van. Inkább katonának nevelték s fegyverforgatásban lelte örömét, a mellett, hogy Báthory Zsigmond idegenektől hemzsegő fényes udvarában a finomabb társalgást és előkelő modort elsajátította. Jó hasznát is vette ennek még Rudolf császár udvarában is, a hová Báthory 1596—97-iki két prágai útja valamelyikén úgy látszik magával vitte.²² Serdülő korából nincs is ennél több hiteles adatunk Bethlenről,²³ de kortársai egybehangzóan írják, hogy a hadi dolgokat különösen kedvelte és természetesnek kell tartanunk, hogy a szokott lépcsőfokon Bethlen is egymásután lett udvari főkapitány, generális és tanácsúr.²⁴ Hogy e fokozatokat mikor s mivel érdemelte

²⁰ Bojti (id. h. 244. l.) 1590-re teszi halálát; említett kriptájának azonban már nyoma sincs a marosillyei ref. templomban.

²¹ Bethlen 1. levele alapján.

²² Ezt a fontos adatot Strassburg Pálnak köszönhetjük, a ki azt úglátszik magától Bethlentől hallotta; Történelmi Tár 1882: 277. Ezt az adatot módosították aztán mások oda, hogy Bethlen Bocskay kíséretében járt a császári udvarban, hiszen, ha Bocskayval járt volna, a 19 éves ifjú neve csak előfordulna valahol a követi utasításban vagy jelentésekben!

²³ Hangsúlyozzuk, hogy *hiteles* adat, mert Dajka és Bojti adatainak hamis, lehetetlen voltát már fentebb kimutattuk. E két egykorú író állításait *Angyal* Dávid úglátszik hagyományon alapulóknak véli, de (id. m. 6. l.) azért nyíltan kételkedik abban, hogy Bethlen résztvett volna Báthory Zsigmond 1595-iki hadjáratában, sőt még az 1599—1600-iki harcokban való részvételét sem tartja egészen bizonyosnak. Az „Erdélyi országgyűlési emlékek“ III—IV. kötete elé s 877—78-ban írt bevezetésében *Szilágyi* Sándor sem említi sehol Bethlen nevét; de azért Bethlen 1885-ben írt kis életrajzában (az 5. lapon) sajnos mindent utánamond Bojtinak és sajátosképpen elhagyta az a kritikai higgadtsága, melyet amott pár évvel előbb Bethlen ifjúsága történetével szemben tanusított!

²⁴ Bethlen ifjúságát Strassburg Pál (id. h. 277. l.) menten minden hamis czafrangtól — úgy, miként azt Bethlentől hallhatta — ekként ismerteti: „Inter Ungariae motus et horrenda bella natus puerilem aetatem litteris, adolescentiam cum Sigismundo Bathoreo in Rudolphi caesaris aliorumque principum aulis, iuventutem ac virile robur armis exercuit, tam propitio Marte, ut ab infimis ordinibus perpetua serie ad ipsam imperatorii muneris sublimitatem evectus sit.“ Strassburg jellemzését

ki, arról bővebb feljegyzéseink nincsenek. Még csak polgári életének sincs okleveles nyoma egész 1600 december 22-ig, a mikor öcsésével, Istvánnal megosztózik atyai örökségén, még pedig úgy, hogy ő kapja a székelyföldi és magyarországi jószágokat, Bethlen Gábor pedig Illyét uradalmával. Ezt nagyon szerette, annyira, hogy megtartásáért még külön ezer forinttal kárpótolta öcscsét.²⁵ Itt húzta meg magát, a míg az országról Mihály vajda rémuralma elmúlt s utána Bastáé reánk szakadt. Bölcs nyugalommal várt az időtől, mert ismerte az ország gyengeségét s tudta, hogy Basta túlerejével és ravaszágával szemben semmire sem mennének. Az olasz generális haragját is csak úgy kerülhette el, hogy teljesen visszavonulva szemlélte az eseményeket, mindaddig, míg 1602 tavaszán annyira össze nem szedte magát az erdélyi nemesség, hogy felvegye a harcot Bastával. Ez a harcz 1602 július 2-án Gyulafehérvár alatt dőlt el a váradjai sikertelen csatában, melyből Székely Mózes, Bethlen Gábor és néhány társa kíséretében nagynehezen juthatott törökföldre Solymosra.²⁶ Udvari szolgálatától eltekintve ez volt Bethlen első szereplése a közpályán 22 esztendőskorában, a melyen ezentúl szakadatlanul megmaradt és odaadóan működött hazája érdekében.

Székely Mózessel Bethlen egész Nándorfejevárig lement a magyarországi hadjáratból hazasiető Jemniczki Haszán pasához,²⁷ a kinek meg-

megerősíti és bővíti Forró kijelentése, hogy Bethlen Báthory Zsigmond udvarában tanácsbelli méltóságot, udvari főkapitányságot, generálisságot és mind az két császárhoz való nagy munkás követségeket nyert; mely utóbbi állítás nyilván Bethlen későbbi (1608-iki) portai útjára vonatkozik, melynek emléke később (tizenkét év alatt) elmosódott.

²⁵ Az Illyén 1600 december 22-én kelt osztálylevelél; Történelmi Tár 1890: 560—562.

²⁶ Hidvégi Mikó Ferencz (erdélyi históriája 157. l.) itt említi legelőbb Bethlent, a kinek inasa volt s mint ilyen bizonyára mást is feljegyzett volna, ha hallott volna Bethlen korábbi dolgairól.

²⁷ Strassburg Pál Erdélyben jártában hallott valamit Bethlen nándorfejevári tartózkodásáról és egyéb bujdosásáról, de mindent össze-visszazavarva reprodukál (id. h. 277. l.) és a mellett bővíti, színezi és magyarazza az adatokat, a miből egy rakás sületlenség került ki. Így pl. Bethlen Nándorfejevárt viszonyt kezdett egy olasz ember feleségével, a kit aztán nem akart elvenni; szegénységében résztvett Székesfejevár ostromában, holott az az ostrom 1602 augusztus 29-én volt, a mikor ő még el sem juthatott Dunántúlra s ott nem is üdvözölhette a tatár kán fiát, a ki gazdagon megajándékozta; a mi nyilván máskor történt, ha egyáltalán megtörtént. Hibás az is, hogy Bethlen innen Lippára jutott a törökökkel s annak ostromában is résztvett és minden holmiját elvesztvén, gyalogszerrel menekült és került megint vissza Székesfejevárra. Hibás ez azért is, mert Lippát 1602-ben senki fia nem ostromolta s az egész előadás nem más, mint a Lippa alatti 1604 szeptember 19-iki csatározás részleteinek összetévesztése, minthogy abból a csatározásból Bethlen valóban gyalog

esett a szíve az ország szomorú sorsán s az ő közbenjárásával sikerült aztán a bujdosóknak megnyerniök a töröknek azt az ígérését, hogy tavaszra megsegíti őket. A telet Bethlenék a hódoltságban töltötték török kenyeren, de azért árusemberek útján az erdélyiekkel is érintkeztek s azok is készek voltak a felkelésre, mikor megtudták, hogy Bethlennek sikerült fegyverfogásra reávenni Székelyt.²⁸ Ezek voltak előzményei ennek a felkelésnek s mikor a bujdosók tervét a fővezér is helyeselte, 1603 márczius végén megindultak Erdély felé.²⁹ A Vaskapun jöttek be Bektás basa ezer főnyi csapatával, melyhez a maguk 120 magyar lovasa csatlakozott. Innen a Strigy folyó völgyén lefelé haladva ostrom alá fogták Szászvárost, melyet április 15-én elfoglaltak, német őrségét kardélre hányták, kapitánya pedig Bethlen kezébe jutott.³⁰ A kóborló német vitézekről a Maros völgyét is megtisztítá Bethlen egész ki az ország határáig s mikor serege már kétezerre szaporodott illyei kastélyából buzdított másokat is arra, hogy Mózeshez csatlakozzanak.³¹ Bethlen aztán Gyulafehérvár alá sietett, melynek déli bástyáját (a Szent-György kapunál) kezdte ostromolni és lövetni, úgy, hogy a várat három heti ellentállás után május elején el is foglalta s azzal Székely Mózes állását megszilárdította.³² Ám az új fejedelemnek nem volt szerencséje, mert az Erdélybe tört havasalföldi vajda tulnyomó seregével szemben nem tudott helyt állni s a Brassó melletti csatában — július 17-én — leverték és maga is halálos sebet kapott. Ebben a véres csatában Bethlen is résztvett Hunyad- és Zaránd vármegyék nemeshadával³³ s abból szerencsésen megmenekülvén Barcsán szedték össze magukat.³⁴ De miután megtudták, hogy Basta nyomokban van, az ősz simai Borbély György vezérlete alatt tanácsot tartottak a teendőik felől s utána a Vaskapun át kivonultak törökföldre. Hanem a szo-

menekült a közeli Temesvárra; Székesfehérvárra pedig nem most, hanem éppen kilencz esztendő múlva jutott, útban Drinápoly felé. Strassburg előadását Gindely minden kritika nélkül átvette műve 7—8. lapján, sőt még hozzá is teszi, hogy állítását alig lehet merően rágalomnak venni, mivel igen barátságos indulattal viseltetett Bethlen iránt! Strassburg e tarthatatlan állításai nem is rágalomból, hanem tudatlanságból származtak, hiszen a miket Bethlenről írt *azokról egyetlen kortársa sem tud* s ha a feljegyzett eseményekről hűséges híve, Mikó Ferencz vagy a pragmatikus Szamosközi István talán kényes természetüknél fogva nem írt, bizonyára megörökítették volna azokat ellenségei, ha más nem, Csiky István erdélyi választott püspök (emlékiratában) s azok, a kik még Bethlen életében rágódtak rajta s a hol csak lehetett, kicsinyítették!

²⁸ Ezt Szamosközi István írja Bethlenről, Történeti maradványai III. k. 6. l.

²⁹ Ugyanaz; a 16—17. lapon és Mikó Ferencz históriája 157. l.

³⁰ Szamosközi id. m. III. k. 6, 17, 21—24 és 61. l.

³¹ Bethlen 2—3. levele alapján.

³² Szamosközi id. m. III. k. 25—31. és 50—53. l.

³³ Ugyanott; 199. l.

³⁴ Mikó históriája 161. l.

rosban újtjokat álltak Basta hajdui s a kik a csatározásból megmaradtak Karánsebesből augusztus 26-án és 29-én követséget küldtek a nagyvezérhez, hogy megsegítse őket abban, hogy hazájukba visszatérjenek és engedjen nekik szabadfejedelemsválasztást. A fontos két levelet heten írták alá, de az aláíró főrendek közt Bethlen még mindig csak negyedik volt és Borbély György, Rédey Ferencz, meg Boronkai János után következett.³⁵ Mint legifjabb a rendek megbízásából azonban még is ő ment ki Nándorfejevárra leghamarább, a nemesség egyrészével s a megmaradt lengyel hadakkal, melyeknek zsoldját a nagyvezértől sürgette.³⁶

A nemesek vérmesebbjei itt Bethlent fejedelemmé választották, a mihez a porta hozzá is járult s a bujdosóknak költséget és posztót rendelt,³⁷ Bethlennek meg 16,000 tallért, hogy legyen zsoldra.³⁸ De a magyarok egyenetlenkedni kezdtek maguk közt, mire Bethlent társaival télire Szendrőbe rendelte a török.

Bethlen fejedelemségének főellenzője a higgadtabb Szilvási Boldizsár volt,³⁹ a ki azt hirdette, hogy fejedelemmé csak országgyűlés választhat valakit. Ebbe Bethlen is belenyugodott, meg aztán erőtlenségében nem is akart Székely Mózes sorsára jutni. Még csak nem is nehezelt Szilvásira, sőt 1604 tavaszán vele együtt jött be titkon Erdélybe és márczius havában a lengyelországi Hutinban jártak, a honnan Konstantinápolyba igyekeztek.⁴⁰ E rejtelmes újtjuknak nyilván az volt czélja, hogy Bocskay István váradi főkapitányt rábirják arra, hogy fejedelemséget vállaljon s ahhoz a porta hozzájárulását is megszerezzék. A nagyvezért Bethlen nemsokára meg is nyerte a tervnek⁴¹ s mire segítsége megérkezett, augusztus 28-án Bethlen haza indulhatott Nándorfejeváron át négyszáz bujdosó társával, a hányan a számkivetés keserves évét ott kihúzták. Szeptember 2-ika éjjelén azonban rajtuk ütöttek a hajduk Dampierre lippai kapitánynyal Temesvár alatt, úgy hogy Bethlen is alig birt a hóstátból gyalog a várba jutni. Sietében még holmiját is ott hagyta és dolmánya zsebében találták meg Bocskay azt a levelét, a melyből kitudódott, hogy vállalja a fejedelemséget s azt már a szultán is megígérte neki. A fejedelmi méltóságot Bethlen t. i. azzal hárfította el magától, hogy arra még nagyon fiatal s azért a vezérpasa csak addig rendelte őt „a magyarok előtt valónak“ a míg Erdélybe juthat s az ország feje-

³⁵ A bujdosók két levele kivonatosan a Magyar Történelmi Tár XI. k. 163/4. l.

³⁶ Bethlen 4. levelében.

³⁷ Bojti Gáspár id. m. 257. l. és Wolfgangi de Bethlen: Historia de rebus Transsilvanicis 5. k. (Cibinii, 1789.) 466. l.

³⁸ Mikó históriája 262. l.

³⁹ Ugyanott; 163. l.

⁴⁰ Veress Endre: Basta György hadvezér levelezése és iratai II. k. 426. és 434. l. a Bethlen Gáborról 1604 április 1-én Erdélybe érkezett hírről.

⁴¹ Ezt Bethlen 5. levelében írja.

delmet választhat magának.⁴² Most már Dampierre fokozottabb figyelemmel vigyáztatott a közeledő bujdosókra s így történt, hogy ámbár Bethlen 4—5 ezer főnyi hadat kapott a temesvári basától, a lippai várparancsnok szeptember 19-ike éjjelén oly erővel támadt reájuk a Temes vize mellett,⁴³ hogy alig tudtak Temesvárra visszamenekülni.⁴⁴ Csakhogy négy hét múlva Bocskay döntő csapást mért a császáriakra az álmosdi ütközetben s azzal a kudarcot vallott hazatérő erdélyiek is segítségére mehettek Gyulán át Kassára.⁴⁵

Bocskaynak Bethlen Gábor kitartó híve lett s neki nagy szolgálatokat tett az erdélyi várak visszavívásában és megtartásában. Bethlent 1605 márczius közepén Szerencsen találjuk, a hol résztvett annak az országgyűlésnek munkájában, mely Bocskayt Magyarország és Erdély „felséges” fejedelmévé választotta. De május elejére hazasiét Vajdahunyadra, hol a hónap végéig ült.⁴⁶ Innen a rácok elleni küzdelemben június 30-án 400 lovassal a fehéregyházi mezőre érkezett és július 4-én őt küldték az urak a táborban elégedetlenkedő szatmári katonák lecsendesítésére, a mi neki sikerült is.⁴⁷

Ez év tavaszán Bethlen megházasodott, elvevén Károlyi Zsuzsannát, Károlyi László árva leányát. Lakodalmuk Szatmáron folyt le csendben. Boldogan is éltek, de Bethlennek egy álló esztendeig volt vesződsége sógorával, nejének visszatartott ingóságai miatt, a melyekért Nagykarolyig kellett felmennie s majdnem erőszakkal kivennie kezéből az elmaradt lábasmarhát.⁴⁸ Fontosabb volt s több gondot okozott ennél a várak visszaszerzése. Déva például még mindig német kézen volt és őrsége fejenként megesküdt egymás kezén, hogy azt soha a magyarnak meg nem adják, hanem inkább behívják a törököt s annak kezére juttatják. Déván október közepén már naponta várták a törökök megjelenését, a mivel szemben Hunyad- és Zaránd vármegyék hada elegendő nem lehetett.⁴⁹ S hogy ez nem volt pusztá félelem, megítélhetjük abból, hogy Bethlen 700 főnyi seregével három hétig őrizte a Vaskaput, a míg a tatárok átmentek a Dunán s azzal megszűnt Erdély veszedelme.⁵⁰ Nagyobb csapás volt az országra nézve, hogy év végén Bocskay meghalt s a fejedelmi

⁴² Szamosközi id. m. IV. k. 228—243. l.

⁴³ A prágai velencei követ 1604 október 4-iki jelentéséből; Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Românilor VIII. k. 284. l.

⁴⁴ Hadtörténelmi Közlemények 1892: 118—121.

⁴⁵ Gyulafi Lestár történelmi feljegyzése, Történelmi Tár 1893: 137 és Mikó Ferencz históriája 168. l.

⁴⁶ Bethlen 6—10. levele alapján.

⁴⁷ Történelmi Tár 1892: 411 és 417.

⁴⁸ Bethlen 11—14. levele alapján.

⁴⁹ Keszi Nagy Albert 1605 október 18-iki leveléből; Török-magyarokori államokmánytár I. k. 50. l.

⁵⁰ Történelmi Tár 1885: 307.

szék betöltése körüli pártoskodás izgalmi megint felkavarták a már-már elült szenvedélyek hullámain. A fejedelemséget sokan kívánták. A gubernátor Rákóczy Zsigmond nevét elsők s legtöbbit emlegették, de fejedelem lett volna szívesen Homonnai Drugeth Bálint, Nyári Pál, Báthory Gábor, Bethlen Gábor és Kornis Zsigmond is. Legtöbb kilátása volt a sikerre az öreg, higgadt Rákóczy Zsigmondnak⁵¹ és Bocskay kihűlt testével még el sem indultak Kassáról, a mikor Erdélyben már erősen mozgolódtak érdekében. Vele szemben Bethlen a délczeg s különben is dúsgazdag Báthory Gábor fejedelemsége érdekében izgatott. Az újévet úgylátszik nála is töltötte családjával ecsedi várában, a honnan 1607 januárius 10-én indult be Erdélybe.⁵² Izgatásai és ígéretei azonban eredménytelenek maradtak, sőt Rákóczy parancsára januárius 26-án éjjel Tordán elfogták⁵³ s a februárius 8-án Kolozsvárt megnyílt fejedelemválasztó országgyűlésen részt sem vehetett és bilincseiből is csupán atyjafiainak közbenjárására szabadult, elvevén tőle Vajdahunyad várát.⁵⁴ Ebből az évből nincs is Bethlennek semmi levele s még 1608-ból is csupán egy februárius elejéről, Medgyesről, melyben arról ír, hogy a lemondott Rákóczy helyére kiszemelt új fejedelem, Báthory Gábor érdekében járt Ecseden.⁵⁵ Báthory ecsedi várában Bethlen sok időt töltött és ellenségei szerint innen folytatta azokat az intrikáit, melyekkel Rákóczyt Erdélyből kiszínlette.⁵⁶ Az egykorú igaz hazafiak jól tudták, hogy ez a kiszínlés nem az ő műve volt. Az öreg Mikola János szerint Báthory Gáboré volt,⁵⁷ de közelebb áll az igazsághoz Mikó Ferencz feljegyzése, mely szerint a beteges, fáradt, német-érmű, királpárti Rákóczy (a ki távol magyarországi jószágaitól, úgy sem érezte magát Erdélyben jól) önként mondott le, a mikor Báthory Gábor kiváltotta számára néhai Csáky István özvegyétől azt a két sárosmegyei birtokot, a melyre kárpótlásul vágyott.⁵⁸ Lemondását különben az is előidézte, hogy az ország nem akart neki segédkezet nyújtani a magyarországi hajdumozgalom leverésére.⁵⁹ Rákóczy márczius 7-én távozott Kolozsvárról, hol a rendek még

⁵¹ Ezt, meg a trónravágyók neveit Thurzó nádortól tudjuk; Gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czobor Erzsébethez II. k. 165. l.

⁵² Báthory Gábor ajánlólevele e napról; Magyar Történelmi Tár XIII. k. 95. l.

⁵³ Nagy Alberttel együtt fogták el a miért „elakarták vallni az töröknek Erdélt“ s ennek hirté már 1607 februárius 2-án Poprádra ért Thurzóhoz; Thurzó levelei II. k. 161. l. és Segesváry Bálint feljegyzése; Erdélyi Történelmi Adatok IV. k. 168. l.

⁵⁴ Mikó Ferencz erdélyi históriája 175. l. és Szilágyi Sándor: A Rákóczzyak kora Erdélyben I. k. 92. l. ⁵⁵ Bethlen 15. levelében.

⁵⁶ Csiky István erdélyi választott püspök 1620 október 29-én Bécsben Bethlenről írt visszaemlékezésében; Magyar Történelmi Tár VI. k. 248. l.

⁵⁷ Mikola János mondja ezt abban a beszédében, melylyel Bethlent fejedelemmé választása után a rendek nevében üdvözölte; Erdélyország történeti tára II. 273. l. és Erdélyi országgyűlési emlékek VI. k. 353. l. ⁵⁸ Mikó históriája 177. l.

⁵⁹ Segesvári Bálint feljegyzése; id. h. 170. l.

aznap fejedelemmé választották Báthory Gábort. Örömmel és egyhangulag tették, Bethlen lelkesítésére, hiszen a dicső Báthory-név varázsával új életre remélték ébreszteni az országot, a mely immár egy évtized óta nélkülözte a békét és nemzeti fejlődést. A választást a délczeg fejedelem is szívesen vette s így Báthory Gábor zavartalanul vonulhatott be díszes kíséretével 1608 virágvasárnapján Kolozsvár városába.⁶⁰ Vele volt Bethlen is, a ki megválasztatása előkészületeit intézte, a kit hűség támogatásáért a fejedelem tanácsadójává és hunyadmegyei főispánná nevezett ki, az udvari hadak főkapitányává tett s a legkényesebb küldetésekben használt. Ilyen volt mindjárt az, hogy fejedelemmé választásához a szultán hozzájárulását megnyerje. E fontos útjára Bethlen 1608 július 7-én indult dévai házától Konstantinápolyba. Útitársul *Ortelius* nagy

Lehrer Bethlen de Gabor
M. Franciscus Bagni (magyarul) Karakulany,
Legat. S. S. Hunyadensis Altit. Hungaricae,
Comiss. Hunyadensis Comiss. etc.
Secundum in Agra-nusera Bona die 6. Mensis
Julij. Anno salutis 1608

Separatim
S. S. Bona die Mensis Julij indultam et Bona.
Assumpta Constantiopolim etc.
Magyarul: Bona die Mensis Julij indultam et Bona.
Assumpta Constantiopolim etc.
Magyarul: Bona die Mensis Julij indultam et Bona.
Assumpta Constantiopolim etc.

atlaszát vitte magával s annak egyik lapján a fentebbi megható szép szavakban fohászzkodott Istenhez, hogy tegye útját szerencsésé és szolgálhasson hazája megmaradására.⁶¹

Útja valóban áldásos és szerencsés volt, mert 50 főnyi székelykíséretével július 20-ikára már a portára érkezett; de ámbár csak két hét múlva juthatott audientiára és kevesebbet kapott, mint a mit kívánt, szeptember elején a császári követ tiltakozása mellett is megszerezte

⁶⁰ Mikó históriája 178. l.

⁶¹ Bethlen ez érdekes, sajátkezű bejegyzését hasonlóban közöltük, de szövegét már Szabó Károly kiadta a Történelmi Tár 1882. évi. 207. lapján, a mikor Bethlen könyvtárának ez 1592-iki becses darabja az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárába került.

urának az athnámét s általa az országnak a rég nélkülözött békességet.⁶² Várták is haza a fejedelmi udvarba türelmetlenül, miután csak november végére érkezhettek vissza a fejedelmi jelvényekkel, melyeknek megszerzése valóban nagy érdeme volt Bethlennek.⁶³

Bethlent 1609 április havában Déván találjuk, november elején pedig Nagyváradon,⁶⁴ útban Pozsony felé, a hová a fejedelem az országgyűlésre küldte erdélyi követül, hogy a magyarországi rendek s a király jóindulatát biztosítsa Báthory és országa részére.⁶⁵ Bethlen Márton-napjára ért fel Pozsonyba, a hol a király s a rendek nagy becsülettel fogadták. Urának a kassai szerződés megerősítése s némely birtokügy iránti kérelmét Bethlen a december 9-iki ülésen terjesztette elé, de a nádor válasza nem elégté ki⁶⁶ és kedvetlenül indult vissza karácsony estin, a mikor a gyűlés eloszlott. Felsőmagyarországba ment Thurzó Zsigmond meghívására s onnan Debreczenen és Váradon keresztül 1610 januárius elején érkezett haza Dévára.⁶⁷ Bethlen küldetése azért még sem volt sikertelen, mert lökést adott a Báthoryval megindított tárgyalások folytatásának és a mellett megismerhette Mátyás király s ezentúl vele is érintkezhetett.⁶⁸ Mind ennek Báthory is őszintén örült, mikor Bethlen őt Brassóban utólérte és fáradozása jutalmául Szebenben — a hová együtt jöttek — Bethlennek adta a csíki kapitányságot, a vashámmal együtt, minek elfoglalására mindjárt el is indult.⁶⁹ Ez az adomány nagy jövedelmet jelentett s épp e jövedelmei mineműségéről szólnak azok a levelei, melyek ez évből Bethlentől ránkmaradtak.⁷⁰ Júniusban a fejedelmet Bethlen Tasnádra kísérte, hogy az új nádorral, Thurzó Györggyel találkozzék és egy s más dologban megegyezzenek.⁷¹ Visszajövet pedig Báthory Bethlent azzal lepte meg, hogy június 24-én neki adta a Makray Péter hűtlensége

⁶² A konstantinápolyi angol követ jelentése Bethlen tárgyalásairól és Báthory kívánságai a Történelmi Tár 1901: 417—418, és a velencei követ jelentései; Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai III. füzet 365. és 369. sz.

⁶³ Báthory Gábor athnáméjának egykorú magyar fordítását ld. az Erdélyi Történelmi Adatok II. k. 329—335. l. Eredeti török szövegét német fordításával és megfelelő jegyzetekkel 1857-ben adta ki Behrnauer Walter az Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 18. k. 301—330. l.

⁶⁴ Bethlen 16—17. levele alapján.

⁶⁵ Bethlen 1609 december 22-én Pozsonyban tett nyilatkozatát ld. a Magyar Történelmi Tár VI. kötete 249. l.

⁶⁶ Angyal Dávid Báthory Gábor uralkodásáról írt tanulmányában; Századok 1896: 28.

⁶⁷ Mikó Ferencz históriája 181. l.

⁶⁸ Ez időből való II. Mátyásnak az a Bethlenhez intézett kelet nélküli levele, melyben megköszöni a tatároknak Lengyelországba való betöréséről küldött híreket; Hurmuzaki: Documente IV/1 k. 459. l.

⁶⁹ Mikó Ferencz históriája 181—182. l.

⁷⁰ Bethlen 18—21. levele alapján.

⁷¹ Mikó Ferencz históriája 182—183. l.

miatt elvett felpfestesi és más hunyadmegyei jószágokat,⁷² reá három hónapra meg Déva vára és uradalma birtokában erősíté meg feleségével együtt. A beiktatást elrendelő fejedelmi parancs rendkívül érdekes, nemcsak azért, mert felsorolja az óriási dévai uradalomhoz tartozott falvakat, hanem mert apróra elmondia benne Bethlen szolgálatait és érdemeit, melyeket a fejedelem bőkezűen igyekezett jutalmazni.⁷³ Ez érdemek közül nem utolsó, a mit a nevezetes oklevélben olvasunk, hogy az ú. n. Kendy-féle összeesküvés után, márczius végén a besztlercei országgyűlésen Bethlen a merénylők üldözése, megbüntetése s az ingadózók megnyerése és kibékítése körül sokat fáradozott, a mivel a fejedelmet magának lekötözte. Ez Bethlennel szemben feltűnően leereszkedő volt s háláját és rokonszenvét Báthory azzal is kimutatta, hogy valósággal barátságot tanúsított iránta, a mely annyira bizalmassá vált, hogy gyakran meg is látogatta és ilyenkor Bethlen nagy vendégséggel, sőt virradtig való tánczszal látta urát,⁷⁴ a ki sokszor hétszámra mulatott nála.⁷⁵ A fejedelem még a „Nagyságos“ czímet is megadta neki, generálissá tette, sőt még komájává is lőn, egy gyermekét keresztelvén neki.⁷⁶ Mind ez irigységet keltett Bethlen iránt kortársaiban. Rosszakarói ármánykodni kezdtek ellene a fejedelemnél, azt híresztelvén róla, hogy mikor a portán járt a töröknek ígérte Lippát, Jenőt és Váradot — ámbár azokat minden új fejedelem nevében meg kellett ígérni — s ha igaz, valahányszor Báthory Gábor leitta magát, részegségében mindig ez jutott eszébe és Bethlent szidalmazva *Estelélek komá*-nak nevezte.⁷⁷ Az irigykedést táplálta az is, hogy Bethlen Gábor mint Erdélynek talán leggazdagabb embere s a fejedelem bizalmasa az ország legelső férfja volt, a ki elsőnek írt alá minden hivatalos iratot vagy országos kiadványt,⁷⁸ bárha nem is volt kancellár.

A besugásoknak és folytonos ármánykodásnak a fejedelem hitelt adott és lassankint elhidegült Bethlentől, kinek tiszta jellemét lelkiismeretlen emberek bemocskolni igyekeztek. Ezek tanácsára követett el Báthory egymásután három olyan oktalanságot, a mely nemcsak becsületének s az országnak ártott, de végre bukását is előidézte. Az egyik

⁷² A gróf Károlyi család oklevéltára IV. k. 51. l.

⁷³ Ugyanott; 58. l.

⁷⁴ Történelmi Tár 1898: 617.

⁷⁵ Igy pl. 1610 június havában (Kornis Boldizsár megöletése után) egy teljes hetet Déván és Vajdahunyadon; Mikó históriája 188. l.

⁷⁶ Alig ismert tény, hogy Bethlennek Károlyi Zsuzsánnától két fia is született; Gábor és Mihály, de azok kiskorukban elhaltak; Beckő József: Transsilvania II. k. 368. l.

⁷⁷ Csiky püspök emlékirata id. h. 249. l.

⁷⁸ Igy a kassai második kiegyezés okiratát Kolozsvárt 1610 szeptember 6-án Bethlen Gábor írta alá elsőnek; Erdélyi országgyűlési emlékek VI. k. 186. l. Másik aláírása ez évből augusztus 6-ikáról, Bethlen 21. levele alatt.

az volt, hogy Bethlen nyílt tiltakozása ellenére 1610 végén ravaszsággal elfoglalta Szebent és vele ellenségévé tette a szászokat s ebben a dologban, mint főemberének természetesen Bethlennek is részt kelle vennie. A második hiba az volt, hogy utána Bethlent Havasalföldébe küldte és 1611 újév napján maga is kimenvén, Tergovistyében, az ország fővárosában az onnan elmenekült vajda székébe ült és címei közzé felvette Havasalfölde vajdájának címét. A harmadik hiba végül, hogy 1611 derekán Lengyelországba a király megbuktatására 3000 embert küldött, abban az ábrándos hitben, hogy majd neki is sikerülnie fog a lengyel koronát megszereznie. E botor vállalkozások kudarczczal jártak s azokért Báthory és hivei mindig Bethlent okozták.⁷⁹

Legkeservesebb következménye lett a havasalföldi hadjáratnak. A portán örültek ugyan a megunt Rádul vajda elűzésének, de helyébe mást indítottak be, nem azt, a kit Báthory kívánt. Ezért a fejedelem márczius közepén hazaindult s az új vajda fogadására Bethlent hagyta hátra s mikor tizednapra Mihnye Rádul megérkezett, azt nagy tisztességadással látta és 400 magyar lovast mellette hagyván, maga is átjött a havason Erdélybe.⁸⁰ Ámde az elűzött előbbi vajda, Rádul Serbán, hogy elvesztett trónját visszaszerezze és Báthoryn bosszút álljon fizetett haddal Lengyelországból Erdélybe tört s az erdélyiek seregét július 11-én úgy megverte a brassói csatában, hogy abból a fejedelemmel Bethlen is jóformán magára menekült meg s jutott haza dévai kastélyába, miután a futó harcban minden lova, szolgálja odaveszett. Szükségében még menekülése közben kérte a szultán által neki rendelt fizetése megküldését, urának s magának további hűségét jelentvén.⁸¹ Báthoryt azonban nem a török, hanem ezúttal a magyar király részéről fenyegette veszély, mivel azt kívánták tőle, hogy mondjon le. Erre fegyverrel is készek voltak rávenni, útnak indítván ellene Forgách Zsigmond felsőmagyarországi kapitányt. Bethlen bölcsen megírta dévai házából, hogy hagyjanak békét Erdélynek a magyarországi urak s ne kapdossanak rajta, mert ha azt I. Ferdinánd nem tudta megtartani a törökkel szemben, ezek a mostaniak még kevésbé fogják s ne feledjék, hogy a török Erdélyt nem engedi át senkinek s ha a fejedelemmel nem akarnak egyezkedni, még ő is mellette próbál szerencsét vele együtt mindhalálig.⁸²

Három hét se telt bele, mikor erre Bethlennek alkalmá is nyílt, a mennyiben Forgáchnak egy válogatott csapata augusztus elején éjjel

⁷⁹ Csiky püspök emlékirata id. h. 251. l.

⁸⁰ Mikó Ferencz históriája 193—194. l.

⁸¹ Ugyanaz 196—201. l. és Bethlen 24. levele.

⁸² Ezt Bethlen 22—23. levelében hangsúlyozza.

felverte dévai udvarházát; de nem árthattak neki, mivel Bethlen 200 emberével a várba huzódott, a honnan hajnal felé a pattantyúsok lövetni kezdték őket. Ekkor a portyázók követeket küldvén Bethlenhez, ezeket ő visszatartotta s maga ment át Forgácshoz a szerdahelyi táborba tárgyalni, hogy kivánságát és akaratát tőle megtudja.⁸³ Itt folyt le az a nevezetes tárgyalás, a mely annyi félremagyarázásra adott alkalmat. Forgách hivatalos jelentése szerint Bethlen Mátyás király iránti hűségi esküt tett le kezébe és arról kötelezvényt is adott,⁸⁴ a mit pedig kívánt, azt a király mindenben megerősítette s a pontok bevezetése külön is hangsúlyozza, hogy Bethlent a király a maga és az ország iránti hűségére felvette.⁸⁵ Ezzel Bethlen megmentette vagyonát, jövedelmét, sőt életét, a mely Forgách katonáitól e megegyezés nélkül nem lett volna biztonságban, de hogy ezzel szemben mire kötelezte magát, nem tudjuk. További működéseért Forgách kárhoztatta s már egy hét múlva árulónak tekintette, a mikor hírért vette, hogy Bethlen (Báthory megbízásából) a törökhöz sietett segítségért.⁸⁶ Ő azonban magatartását úgy menté, hogy minden szónak és ígéretének igaz volt és eljárását azzal látszik igazolni, hogy Forgách „mind magát s mind sokat az országbeli főrendek közül törbe ejtett“ s ezért Bethlennek magát „az alkalmatossághoz kellett rendelnie, mivel üdönnap előtt nem akart bolondul veszni.“⁸⁷ Ezt Bethlen hamarosan belátta, már a szerdahelyi tárgyalás utáni napokban és bölcs előrelátását dicséri, hogy *hűségi ígéretét* be nem váltotta; hűségét, hogy régi urát el nem árulta. Esküszegést ezzel nem is követett el, mert Forgách a Bethlennel való tárgyalás után majdnem négy hónappal *jóhiszemű nagytáással* írta, hogy *esküt tett*, holott az egyezés szövege nyíltan és kétszeresen is azt mondja, hogy a hűségeskü letévesését akkorra *ígérte*, a mikor föltételeit a király jóváhagyja.⁸⁸ Bethlen egyenességére vall az is, hogy még meg is üzentte Forgáchnak, a mikor a törökhöz kiment Temesvárra⁸⁹ s midőn onnan alig három hétre mintegy 4000 főnyi török-tatár segélyhaddal visszatért a hunyadmegyei Vaskapun át Erdély felszabadítására, vele hazájának tett igaz szolgálatot. Az országot t. i. délről is veszély fenyegette, Rádul havasalföldi vajdának augusztus közepén bejött és Forgách hadával egyesült serege, mely már egész Medgyesig jutott. Ennek hírére Báthory Szeben városában huzódott meg, a míg Bethlen s a hajduk hozzácsatlakoztak. Erre viszont Forgách szeptember 19-én kénytelen volt távozni az

⁸³ Komáromy András „Bethlen Gábor Déva várában“ cz. értekezésében; Századok 1897: 118 és Mikó Ferencz históriája 203—204. l.

⁸⁴ Hurmuzaki: Documente IV/1. k. 449. l.

⁸⁵ Történelmi Tár 1899: 715.

⁸⁶ Hurmuzaki: Documente IV/1. k. 450. l.

⁸⁷ Bethlen 28. levele végén.

⁸⁸ Történelmi Tár 1899: 715.

⁸⁹ Mikó Ferencz históriája 211. l.

országból és ekkor Bethlennel s a török csapatokkal Báthory is Fogaras felé indult,⁹⁰ hogy a visszahuzódó oláh csapatok garázdálkodását megakadályozzák és azokat elűzzék, miként már Szebentől kezdve kergették.⁹¹ Bethlen erélyének és jeles hadvezéri tehetségének eredménye, hogy Forgách októker közepén hanyatt-homlok vonult ki az országból Moldova felé, miután 600 gyalogosát elfogták.⁹²

Bethlen Gábort magatartásában s az ország megmaradása érdekében kifejtett önfeláldozó tevékenységében két vezérgondolat irányította. Az egyik az erdélyi hagyományos politika helyességének belátása, vagyis, hogy a törökkel szemben, illetve a török támogatása nélkül az ország meg nem maradhat, mert — miként annyiszor hangsúlyozta — a szultán nem nézné el, hogy Erdély a magyar királyé legyen s akkor magának tartaná meg és olyan hűbérállammá tenné, a milyen a két szomszédos oláh tartomány. A másik pedig az, a mit szintén megírt és megízent Forgáchnak s a mi vele együtt mindenkinek lelki meggyőződése volt, hogy nem akarták, hogy „Erdély némötté legyen“ és rajtunk német uralkodjék, mert miként magát kifejezte: Én némötté bizony soha nem leszök, ha elkerülhetöm.⁹³

Bethlennek ez már ekkor erős meggyőződésévé vált, hiszen hozzá hasonlóan gondolkozott mindenki Erdélyben, melynek vezető férfiai Frater György óta mindig abban a nehéz helyzetben eveztek, hogy az országot a török és német terjeszkedéssel szemben tartsák meg. Ezért kellett most Forgách kudarcza után a magyarországi urakkal is valahogyan kiegyezni. Évvégére sikerült is, Thurzó nádor hazafias engedékenysége, illetve bölcs jóakarata folytán. Az egyezség titkos volt, amennyiben feltételeit nem foglalták írásba s azok megtartását az erdélyi főrendek aláírásukkal fogadták december 21-én Váradon, a hová e végre a fejedelemmel kimentek. A nevezetes okmányt elsőnek Bethlen s utána másik 18 főúr írta alá, kijelentvén, hogy megtartják mindazt, a miben a fejedelem Thurzó nádorral javukra s az ország megmaradására megegyezett.⁹⁴

E nevezetes egyezség létrehozását Bethlennek tulajdonítjuk. Jelentősége az, hogy a „magyarországi urak“ többé nem kapdostak úgy Erdély után, mint előbb s a bécsi udvar sem törekedett Báthory megbuktatására, mint korábban annyiszor. A könnyelmű és laza erkölcsű fejedelem azonban még sem becsülte meg odaadó híve munkáját és hűségét, sőt még a tisztességről is megfeledkezve, három nappal az egyezség aláírása után, karácsony estin, részegfővel Bethlen szállására

⁹⁰ Egykorú jelentés Szatmárról, 1611 szeptember 22-ről; Hadtörténelmi Közlemények 1896: 290. ⁹¹ Rozsnyay Dávid történeti maradványai 61—63. l.

⁹² Segesvári Bálint adata; id. h. 179. l.

⁹³ Bethlen 27. levele és Mikó Ferencz históriája 206. l.

⁹⁴ Szövege az Erdélyi országgyűlési emlékek VI. k. 553. l.

rohant s ott felesége ajtajára tört, Bethlenre pedig kardot rántott. Ezt a fegyelmezetlen fejedelem immár harmadizben cselekedte meg vele, mert előbb már a havassalföldi hadjárat, aztán Rádul vajda betörése miatt akarta megöletni.

Bethlen e sokszoros sérelmek mellett is túrt, bár keserves szívvel és bús elmével, remélve, hogy a fejedelem majd csak megjavul s vele a „nyomorult ország“ sorsa is jobbra fordul. A fejedelem csapodárságát, meg a részszegségében elkövetett bántalmakat, kortársai egyébként túlérzékenyen nem vették. Hiszen alig 3—4 héttel váradi gyalázata után, 1612 januárius közepén Bethlen Báthoryval együtt ment ki Ecsedre, a hol meg Prépostváry Zsigmonddal vezett össze, szintén felesége miatt.⁹⁵ Az ilyen sérelmek különben napirenden voltak s bármily megbotránkozást keltettek, megisméltésüktől nem riasztották vissza a fejedelmet. Pedig mikor 1610 nyarán hire jött IV. Henrik francia király megöletésének, Thurzó nádor azt a jellemző nyilatkozatot tette, hogy ha olyan hatalmas király meg nem menekedhetett, gondolkodhatnék az erdélyi vajda is, hogy ő neki is végét érheti a latorság.⁹⁶ Ámde az intelem nem használt és reménykedése hiábavalóságáról Bethlen is hamar meggyőződött, mert Báthory egyéb dolgokban is csak a régi maradt: úgy török-ellenes politikájában, melyhez csökönyösen ragaszkodott, mint Bethlen elleni magatartásában, melyet a hatalmas főúr gonosz akarói szítottak.

Báthory május közepén Szebenbe ment s ott három hónapnál tovább időzött, a szászok nagy bosszúságára. Állami ügyekben itt Bethlen is többször felkereste a fejedelmet s midőn az egy izben ebéden volt nála, történt, hogy szállásukról jövet, egy meglazult kő kiesett a grádics felső lépcsőjéből s majdnem agyonütötte Báthoryt. Ezt — mivel kissé be is volt kaptva — a fejedelem és hizelkedő környezetének egy része Bethlen mesterkedésének tartotta, a mivel megakarta öletni, hogy ő jusson helyére. Ezért „igen becstelen és fenyegető szókkal illette,“ de magának és barátainak végre mégis sikerült a fejedelmet lecsendesítenie, miután meggyőzték arról, hogy Bethlen már előzőleg intette gazdáját a meglazult kőlépcső kijavítására, a mit az hanyagságból elmulasztott.⁹⁷ Ekkor történhetett az is, — a mit a krónikás úgy látszik szándékosan mellőzött — hogy Báthory kardot rántott Bethlenre, melyet ha Némethy Gergely meg nem fog, levágja.⁹⁸ Bethlen ezt a megaláztatását is elviselte,

⁹⁵ Bethlen 25. levele 1612 januárius 21-én Ecsedről, a honnan ugyancsak Báthoryval együtt indult vissza Erdélybe januárius 23-án.

⁹⁶ Thurzó 1610 augusztus 5-iki levelében; Thurzó levelei II. k. 270. l.

⁹⁷ Biró Sámuel, Mikó Ferencz históriája 226. l. és Strassburg Pál id. h. 279. lapján, a hol az esetet szintén elmondja.

⁹⁸ Bethlen 28. levelében.

sőt még a fejedelem is feledtetni kívánta azzal, hogy május végén Bethlennek adományozta a Kornis Boldizsár támadása miatt reá visszaszállt zarándmegyei óriási desznii uradalmat.⁹⁹ Fejedelmét Bethlen így továbbra is a régi hűséggel szolgálta, sőt maga fejétől is megtett a szomszédos török hódoltság irányában mindent, a mit az ország békéje érdekében valónak tartott. Így pl. még június 18-án megjelent Lippán s a várkapitánynak részletes útasítást adott az iránt, hogy a Temesváron alól való török faluk hódoltatásával hagyjon fel, a fejedelem ellen engedetlenkedőket pedig szigorúan büntesse.¹⁰⁰ Az ország érdekeinek igazi megismerése és védelme sugárzik ki ez útasítás minden szavából. Bizonyára volt rá gondja, hogy okos rendelkezéséről a török is tudomást szerezzen. De ez már nem segített a bajon, mert csakhamar híre jött, hogy a szultán megharagudott Báthoryra. Nyilván beszélték Erdélyben, hogy becsmérő szavaiért lett reá harag a portán. Intik vala például egy izben Báthoryt arra, hogy küldjön ajándékot a portának s békéljen meg vele, mire azt felelte, hogy *még csak egy viseltes papucját sem* adja. Mikor pedig levelet írtak a szultánnak a mindenkinek kijáró udvariassági *szolgálat-ajánlást* is kitoröltette a fogalmazványból.¹⁰¹ Ilyen tapintatlanságokkal mérgesíté el Báthory dolgát, a miből mindenki tudta, hogy nagy baj származhatik. Ezért a rendek kívánságára Bethlen bement a fejedelemhez és igyekezett rábeszélni, hogy béküljön meg, az égő szeneket megoldsa és csendességet teremtsen az országban. A makacs, indulatos fejedelem azonban nem akart hallgatni a jó tanácsra, sőt, a mint Bethlen kiment tőle, hangosan azzal fenyegetőzött, hogy a megöletett Kornis Boldizsár tánczára vonszsa.¹⁰²

Ezek után Bethlen vigyázni kezdett magára, mert ismerte Báthory istentelen természetét s tudta hány hivét ölette már meg hirtelen haragjában. Azt is érezte az állam jobbjával, hogy török-ellenes politikájával romba dönti az országot. Lelkiismerete azt parancsolta tehát, hogy Erdélyt ettől a bajtól megszabadítsa s így ugyanaz a Bethlen, a ki mindaddig azt hirdette, hogy a magyarországi urak s a király ne kívánja Báthory letevését, most levelet írt a temesvári basának, hogy sietne bejönni, mert Báthory a némethez akar hajolni, a mit ők túrni nem akarnak s a mint bejön maga is hozzácsatlakozik a szászokkal és szé-

⁹⁹ Báthory Gábor Desznire vonatkozó iktató parancsa 1612 május 30-ikáról kivonatolva gróf Kemény József: *Transilvania possessionaria* 11. kötetében; az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában.

¹⁰⁰ Bethlen 26. levelében.

¹⁰¹ Nagy Szabó Ferencz feljegyzése; Erdélyi Történelmi Adatok I. k. 112. l.

¹⁰² Bethlen 28. levele nyomán.

kelységgel.¹⁰³ Ez ügyben különben személyesen is volt alkalma tárgyalnia a törökkel. Mikor ugyanis augusztus elején hire jött Mehemeth aga jövetelének, Báthory augusztus 12-én Bethlent küldte ki hozzá Prépostváry Zsigmonddal Lippáig 2000 főnyi mutatós lovassal, hogy szándékát megtudják s a Czigánynak csúfolt aga azt üzentte vissza, hogy félkezében békességet, félkezében meg fegyvert tart.¹⁰⁴ Igaz volt-e ez az üzenet s általában találkozott-e az agával Bethlen, vagy az egész híresztelés csupán a mindig rémeket látó szatmári királypártiak koholmánya, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Bethlen sűrű érintkezésben állott a szomszédos török vezérekkel s mikor előbbi fontos levele a lippai várkapitány révén Báthory kezébe jutott,¹⁰⁵ az várva-várt az alkalomra, hogy bosszuját íróján kitölthesse. Ez az alkalom szeptember 6-án következett el, a mikor Bethlen Gyulafehérvárra ment a fejedelemhez, mert asztalához marasztalván, értésére adá, hogy tud levele tartalmáról s azért neki most, mint árulónak meg kell hálnia. Báthory kardjához is csapott, de a zajra betört Bethlen két híve, kiknek segítségével szerencsésen kijutott a palotából, éjszakára pedig Dévára, míg a fejedelem Alvinczre ment hálgni. Felébredvén Báthory, meggondolta, micsoda veszedelem érheti Bethlen részéről tegnapi cselekedetéért s arra levelet írt hozzá, melyben megkövette részességében esett alkalmatlanságáért és kérte, hozzon neki 3000 forintot, a miért Szászvárost engedi át zálogul. Bethlen megadta a kívánt pénzt, de mivel 3—4 hivétől is intést kapott, hogy semmi szín alatt be ne menjen az udvarba, mert a fejedelem megakarja öletni,¹⁰⁶ rögtön levelet írt Mehemeth agának, a kivel most már formálisan megegyezett abban, hogy Báthory istentelen uralmának véget vessenek, még pedig úgy, hogy az ország feltámadjon és fejedelmét elűzze. Bethlen hajlandó volt felvenni az ország népét és vele Fejérvárhoz szállni, mivel ismerte a viszonyokat s a nép és nemesség elkeseredését; de óvatos volt s nyíltan megjelentette az agának, hogy csak is abban az esetben, ha Temesvár felől legalább 4—5 ezer török bejön. Másként az ország népe addig nem mér föltámadni, nehogy markába szakadjon a dolog és magára vonja a fejedelem bosszuját. A támadásra most lenne legalkalmasabb az idő, mert a fejedelmet — fizetlensége miatt — hada el akarja hagyni s ez különben is csak 2000 főnyi, annak is fele Brassóban van; a magyarországi uraktól sem kell félni, mivel a nádor leánya lakodalmára gyülekeznek. Ha tehát az aga is azt akarja, hogy Erdély a németé ne legyen, ne aludjanak, hanem gyülekez-

¹⁰³ Bethlen 27. levelében.

¹⁰⁴ Pernyeszi Zsigmond 1612 augusztus 16-iki levele; Erdélyi országgyűlési emlékek VI. k. 243. l.

¹⁰⁵ Csiky püspök emlékirata id. h. 250. l.

¹⁰⁶ Biró Sámuel, Mikó Ferencz históriája 227—228. l.

zenek Temesvár alatt, a hová maga is hajlandó kimenni, hogy behozza őket az ország megszabadítására.¹⁰⁷

Bethlen meg sem várta az agának e fontos (eddig azonban ismeretlen) levelére való válaszát, hanem, ámbár magát esztendeig is megtaltalmazhatta volna, ismervé a fejedelem istentelenségét, rendbehozta illyei kastélyát és kellő őrséget rakván dévai várába, válogatott 50 szolgálójával, ötödnapra reá — szeptember 13-án — kiment a törökhöz, hogy annak segítségével felállítsa a szegény haza elveszett szabadságát.¹⁰⁸

II.

Bethlen menekülésének híre már másnap eljutott a közeli Fejérvárra. A fejedelem azzal indokolta, hogy nem mert elibe jönni, a mikor levelei kezébe kerülván udvarába hívatta, hogy álnokságáról számot adjon; de hozzáteszi, hogy útjából könyörgő levelet küldött neki, melyben kegyelmet kért.¹ Ez egyáltalán nem valószínű, sőt lélektanilag képtelenség azután a nagy elhatározás után, mely Bethlent ura megtagadására és hazája elhagyására bírta. A fejedelmet főtanácsadójának nyílt elpártolása méltán bánthatta, de azt nem akarta beismerni és kimutatni. Sőt érzelmei leplezésére hangsúlyozottan kiemeli, hogy Bethlen csupán nehányadmagával ment ki Temesvárba s még két hónap múlva is fitymálva írja, hogy nem fél tőle, mert valamire való szolgálja volt, mind elhagyta s kegyelemért esedez nála.² Nem hisszük el neki ezt az üres henczeget és még azt sem, hogy nem félt, mert Báthory egészen tisztában volt Bethlen kimenekülése következményeivel és ugyanakkor, a mikor azt írta a maga megnyugtatóására s mások biztatására, hogy *nem fél*, egyre-másra küldözgette a leveleket Thurzó nádorhoz, támogatásáért. Debreczenbe akart kimenni, de semmi hada nem volt, „csupán bitang hajduság“ meg 400 török, ám az sem akart mellette maradni.³ Így festett a valóság Báthory puffogó nyilatkozataival szemben. Különben is e nevezetes esemény, Bethlen elpártolásának megítélésében nem az a lényeges, hogy Bethlent kevesen követték és egyik-másik híve talán el is pártolt, hanem az, hogy a fejedelmet első híve, legigazabb embere hagyta el, az, kinek fejedelemségét is köszönhette s a ki őt nehéz időkben, őt esztendőn át szolgálta odaadóan, annak daczára, a mit tőle szenvednie kellett! Bethlent Báthory Gábor erőszakosságával, tisztességtelen viselkedésével s az ország szabadságát veszélyeztető törvénytelenégeivel

¹⁰⁷ Bethlen 27. levelében. ¹⁰⁸ Biró Sámuel, Mikó Ferencz históriája 228. l.

¹ Báthory Gábor 1612 szeptember 14-iki levelében; Hadtörténelmi Közlemények 1896: 432.

² Báthory Gábor 1612 november 25-iki levelében; ugyanott 434. l.

³ Thurzó nádor 1612 november 13-iki levelében: Thurzó levelei II. k. 302. l.

tette ellenségévé. Ez okozta bukását is, mert bizonyos, hogy Bethlen önvédelemből tette, a mit tett Báthory ellen és cselekvése nem csak életét, de hazáját is megmenté, ha az Báthory fejébe került is!

A „fugitivus“ Bethlent a fejedelem kívánságára a rendek a Szebenben 1612 november 20-án megnyílt országgyűlésen nótázták, mint olyat, a ki a fejedelemhez való hívsége és birodalma alól idegen nemzetség közibe futott és onnat praktikál mind a fejedelem s mind a szegény megnyomorodott haza ellen.⁴ Báthory még vérdíjat is tűzött ki fejére. Legalább közszájjal beszéltek, hogy a ki megölné és fejét elibe venné, azt egy száz házú jobbagyaluval ajándékozza meg örökösen. Akadt is két ember, a ki álmában megfojtani akarta, de Bethlennek egy régi szolgálja idejében felfedezte az álnok tervet és megszabadítá urát a gyaláztától.⁵ Bethlen most már nem is időzött soká Temesvárbán, hanem miután a basát meggyőzte Báthory németes voltáról, a budai basához sietett, úgy, hogy október elején már onnan ad számot Thurzó nádornak kibújdosása okairól és ártatlanságáról, tudván mennyi gyalázatos hírt költöttek felőle az emberek. Értesíté egyuttal a szultán elhatározásáról is, hogy Báthoryt országában többé nem szenved, de annak törvényeit tiszteletben tartani kívánja, hogy a rendek félelem nélkül összegyűljenek fejedelem-választásra. Ezért igaz jó akaratját kívánják a nádortól, melyet ne a kegyetlen fejedelemhez, hanem a szegény hazához mutasson meg.⁶ Bethlen tisztos semlegességet vagy inkább passzív szemlélődést kért Thurzótól abban a nemes ügyben, melynek sikeres végrehajtására maga vállalkozott. E végből télire Tolnán és Eszéken át a nándorfejérvári basához ment le, a ki őt öcscsének fogadta s az erdélyi fejedelemségre is reménységet ada. Csakhogy a nagyvezér inkább békésen akarta eligazítani a dolgot közte meg Báthory között; de Bethlen szerencséjére ez a nagyvezér csakhamar meghalt és utódja Naszuf inkább hajlott Bethlen szavára, mivel amúgy is nyughatatlan és hadakozást szerető ember volt.

Bethlennek kedvezett az a körülmény is, hogy Báthory karácsonyestéjén formaszzerű államiratban elismerte Mátyás király felsőbbbségét — mondhatnók fenhatóságát — s a mint ez az új évben Bethlen fülébe jutott, hirtelen elhatározással a portára indult és 1613 februárius végén Drinápolyba ért.⁷ Régi ismerői itt szívesen látták, de azért, mikor a

⁴ Erdélyi országgyűlési emlékek VI. k. 255. l.

⁵ Biró Sámuel, Mikó Ferencz históriája 234—235. l.

⁶ Bethlen 28. levelében.

⁷ Megérkezését Bethlen ama kijelentéséből állapíthatjuk meg, hogy a portán 40 napot töltött. Így hát Bethlen lehet az az „Erdélyből jött követ“, kinek érkezéséről a velencei követ 1613 februárius 25-én ír Konstantinápolyból; Óváry id. h. III. f. 461. sz. Míg viszont az a követ, a ki 1612 június havában járt a portán, nem Bethlen Gábor, miként (ugyanott 459—410. sz.) Óváry gondolja, hanem Géczy András.

nagyvezérnek kivánságát előadta, meglehetősen hűvösen fogadta, illetve azt felelte, hogy nem pártolja sem Géczy András kivánságát, sem a brassaiakét, a kik elfordultak Báthorytól, hanem azt ajánlja, hogy a budai basa közbenjárásával béküljön ki a fejedelemmel. Bethlen ez első audientiájáról búsan távozott, de volt rá gondja, hogy a nagyvezér szívét meglágyítsa, mert két nap mulva egészen megváltozott iránta a hangulat s most már szívesen beszéltek arról az ajánlatáról, hogy 10,000 főnyi szpáhival kézbe adja Erdélyt a portának.⁸ Kezére játszott a véletlen is, amennyiben egyik sétalovaglásán Ahmed szultán megvadult lova kengyelét megragadta és Bethlennek ez az „úri bátorsága“ nemcsak a császárnak tetszett, kinek ügyét röviden előszámlálhatta, hanem megszerezte neki a basák és vezérek jóindulatát is. Különösen a fővezér, meg a mufti vált jóakarójává s így még márczius havában divánba mehetett, hogy kivánságát előterjeszse. Bethlen előadása valóságos történelmi emlékirat, a melyben ügyesen csoportosítja az okokat, melyek miatt Erdély „a németes elméjű fejedelmek miatt“ évtizedek óta szenved és maga is immár kétszer vált bujdosóvá. Báthory Gábor törvénytelenégeit benne másfelől oly meggyőzően ecsetelte, hogy mivel uralma ellen írásbeli panasz is elég érkezett a portára, ezt az uralmat az ország népére terhesnek és a török birodalomra veszedelmesnek látta a diván, mire a nagyvezér Bethlent Erdély fejedelmének jelentette ki és fejedelmi méltósága jeléül kardot, buzogányt, meg egy rakás ajándékot adott neki.⁹ Egyúttal meghagyta két basának, Szkander basa kanizsai beglerbégnek és a magyar származású Magyarogli basa szilisztriai szandzsákbégnek, a tatároknak s a két oláh vajdának, hogy a mikor Bethlen kívánni fogja minden erejükkel melléje siessenek és a fejedelemségre bevigyék.¹⁰

Bethlen jó szerencsével járt a portán, a hol sok titkot megtudott hazánk állapotáról a basáktól, a kiket igyekezett a viszonyokról felvilágosítani. Egyfolytában 40 napot töltött ott és fáradozott ezúttal az ország érdekében s hazaindulva április 25-én már ismét a budai basa mellől írt a nádornak, intvén, hogy szükség vigyázni szegény hazánkra, mert attól fél, hogy belől ég a ház.¹¹ Valóban égett, de hogy egészen lángba

⁸ A portai velencei követ 1613 márczius 9-iki és 11-iki jelentése alapján; Mircse-Óváry: Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez (Budapest, 1886.) 449—450. l.

⁹ Bethlen előterjesztését teljes szövegében közli Bíró Sámuel, Mikó Ferencz históriája 235—240. l. De mivel egy helyén azt is írja benne, hogy előterjesztését Bethlen Borsos Tamás és társa jelenlétében tette, nyilvánvaló, hogy azt maga Bíró fogalmazta azok alapján, a miket róla Bethlentől, illetve Mikótól hallott, a mikor az 1613 május 22-én Konstantinápolyba érkezett és Bethlen audientiája részleteit a pasáktól megtudta; Erdélyország történetei tára II. k. 238. l.

¹⁰ Bíró Sámuel, Mikó Ferencz históriája 241. l. ¹¹ Bethlen 29. levele nyomán.

ne boruljon, arra Bethlen minden tőle telhetőt elkövetett. Tudta, hogy sikert csak úgy érhet el, ha imponáló erővel tér vissza Erdélybe és ha népeit előre biztosítja magának s annak a gondolatnak, hogy Báthoryt többé ne uralják s meg ne türjék. A szászokat könnyű volt megnyernie, mert azok igen sokat szenvedtek Báthorytól. Ezért még Drinápolyból előre küldte egyik szolgáját, Gyulai Mihályt, a ki már április 2-án Brassóba ért és bemutatta a szenátusnak ura leveleit, melyekben az a divánban történeteket közölte a szászokkal. Ezek aztán hamar megegyeztek maguk közt a tekintetben, hogy elismerik Bethlent, a ki nekik viszont városaik épségét és kiváltságaik tiszteletben tartását ígérte. A magyarokat sem volt nehéz leköteleznie hivei által, mert alig volt főrend vagy köznemes, a kinek valami sérelme ne esett volna Báthory részéről. Bethlen törekedésének fő iránya nem is ez volt, az erdélyiek fölkelése; hanem az, hogy a megígért török segílyt fel tudja hajtani és vele mielőbb Erdélybe juthasson. Ez is sikerült cséplésig, a mikor a nép a föld termését betakarította. Július közepén jutott híre, hogy a török már Ujpalánknál van és vele Bethlen is, meg a segílyére jött tatárok.¹² Nem ismerve kellően Báthory erejét, Bethlen a temesvári beglerbég 3000 főnyi seregével szerencsét próbált és Erdély felé közeledett, de csatát vesztett, sőt Báthory hajdui egész Csanádig kergették, melyet felégettek és földig romboltak.¹³ Ez események híre nem csoda ha Báthoryt hiszékenynyé tették. Erősen hitte, hogy Bethlen mellé alig egynehány török gyűlt s azok is eloszlottak és hitte portai követeinek kecsesgető értesítését, hogy minden kívánságára jó választ kaptak. Csak így tehette július elején ezt a jellemző kijelentést: „Az mint értjük — írja Báthory — Bethlen Gábor vagy az patyolatot teszi fel, vagy az tenger vizét iszsza meg; de egyiknek meg kell lenni.”¹⁴ Meg is lett hamarosan, de a tenger vizét bizony a fejedelem itta meg; mert Bethlen közeledéséről már a hónap közepétől kezdve mind határozottabb posták érkeztek a fejevári udvarba. Aztán azok azt is meghozhatták, hogy Magyarogli már átlépte a Dunát nagy hadával, meg hogy a Temesvár felől közeledő török sereg is naponta nő¹⁵ s e hírek hatása alatt soká már Báthory sem reménykedhetett abban, hogy a töröknek adott ígéretei, a magyarországi urakkal s a királylyal folytatott tárgyalásai alapján megmaradhasson székében és ellentállhasson a mindenfelől tornyosuló veszélynek. Ezért sereggyűjtéshez látott.

¹² Fekete Péter 1613 július 25-iki leveléből; Hadtörténelmi Közlemények 1896: 438.

¹³ A Konstantinápolyba jutott hivatalos török jelentések alapján a portai velencei követ 1613 augusztus 1-én és szeptember 25-én irt tudósításából; Mircse-Óváry oklevéltára 459 és 464. l.

¹⁴ Báthory Gábor Vizaknáról, 1613 július 3-án; Történeti Lapok 1874: 804.

¹⁵ A portai velencei követ 1613 október 25-iki jelentéséből; Mircse-Óváry oklevéltára 465. l.

Ez alatt Erdélybe két oldalról is benyomultak az idegen hadak. Nyugatról Szkander bég közeledett és lépte át az ország határát a Vaskapunál, délkeletről meg Magyarogli basa jött be a bodzai szoroson szeptember 2-án; a hónap végén pedig nyomában a tatárok s a moldva-havasalföldi vajdák duló hadai lepték el az országot. Báthory közben megtudván útban levő portai követeitől,¹⁶ mik a nagyvezér kívánságai, hajlandó volt őket teljesíteni. Erről a vaskapui torokban táborozó Szkander béget is külön levélben sietett megnyugtatni, de nem vette észre, hogy eleve eljátszotta a kártyát, a mint Bethlenről, „a hatalmas császár igaz híveről“ olyan „becstelenül“ írt a rendekkel együtt; holott — a basa válasza szerint — Bethlen is örömetst benn nyugodt volna házában, ha a fejedelem miatt békében maradhatott volna, a miért most oly módot keresett a visszajövésre, hogy ezután fejét ő se féltse törvényteleniségtől.¹⁷ Azt sem ismerte fel Báthory, hogy azt a portai biztatást nem gondolták komolyan, mikor az ígért segély már benn volt Erdélyben Bethlennel, a kitől a török is többet remélhetett, mint Báthorytól, a ki annyiszor megszegte már ígéreteit. Uralma különben is akkora elégedetlenkedést szült Erdélyben, hogy azt már Sztambulból sem nézhették közönyösen. Brassó alatt meg Magyarogli basa táborozott és dulta a vidéket 15 ezer főnyi keresztényekkel vegyes hadával, melyhez még 12 ezer tatár járult, míg Báthory hadi erejét még a török is csupán 10 ezernyinek mondta. Ezt Gyulafehérvár alatt tartotta táborban a székelyekkel és brassai szász csapatokkal. De mikor Bethlen már Szászsebesig jutott, a brassaiak elpártoltak Báthorytól.¹⁸ Mindenkitől elhagyatva és tudva, hogy a közeledő ellenséges hadak az egész Oltvölgyét ellepték s így még a körülbástyázott Szebenbe se menekülhet előlük, Báthory Gábor október elején elhagyta fejevári palatáját. Keserű szívvel távozott belőle, de dicsőségére válik, hogy az utolsó perczig kitarzott ügye mellett, annyira, hogy ha még egy nap késik, a török kezébe esik. Mikor azonban meggyőződött róla, hogy Kolozsvár táján sem szerezhet számbavehető hadat, kifutott az országból Várad felé, a hol végzete utólérte.

Bethlen Szkander pasával október 5-én jutott Gyulafehérvárra, tehát azon a napon, a melyen Erdélyt Báthory elhagyta. Ott találta az előző

¹⁶ Ezek egyike 1613 augusztus 27-én indult vissza Erdélybe jó válaszszal; a portai velencei követ jelentése nyomán Mircse-Óváry oklevéltára 461. l. Mily elfogadható, józan számok ezek a megrémült szász Sutoris krónikáséival szemben, a ki (a Quellen IV. k. 171. l.) a törököket 80,000 főnyinek írja.

¹⁷ Szkander basa válasza 1613 szeptember 19-ről; Török-magyarokori államokmánytár I. k. 112. l.

¹⁸ Weisz Mihály naplójának folytatója; Neue Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens 240. l. Quellen IV. k. 35. l.

nap megjött két oláh vajdát is, a kikkel együttesen tovább haladva 17-én értek szép csendesen Kolozsvárra, a hová a rendek 20-ikára hirdettek generális országgyűlést, melynek fő tárgya volt fejedelmet választani.

Ez események részleteiről meglehetősen összefüggő képet nyerünk Bethlen fenmaradt hat leveléből. Ezek mindössze tíz napról valók, jeléül annak, hogy Bethlen sokat írt ez időben, melynek jelentőségét e külső körülmény is eléggé mutatja. A levelek két elseje a portai nagyvezérnek szól s a Bethlen vezetésével immár Tordáig jutott török segélyhad dicsőséges előnyomulásáról és Bethlen jó kilátásairól számolnak be biztatóan, hálás hangon, de egyúttal körültekintően, a további segítségnek biztosítása végett is. Bizalommal teli a feleségének írt levél is. De midőn abban arra kéri, hogy menjen be a szatmári főkapitányhoz és kérje meg, hogy írjon a császárnak, meg a nádornak, hogy Erdélynek hagyjanak békét, megcsillan a csüggetegség némi érzete, hogy a túlerővel szemben esetleg nem győzhetnének. Ez azonban csak egy percze fekszi meg lelkét, mert következő mondatában már meggyőződészerűen jelenti ki, hogy ha el is foglalják Erdélyt, ha reánk küldik Báthoryt, aratáson túl meg nem tarthatják, sőt reá megy Magyarország is. Pedig a mint a nádort, meg két magyarországi főurat külön levélben biztosítá, a török azért nem fogja Magyarországot bántani, ha csak be nem akarják hozni Báthoryt, a kit uralni többé nem akarnak, ha mind elvesznek is. Ezt Báthorynak is értésére adták, a mikor 21-én búcsut vettek tőle a rendek, hogy aztán a fejedelemválasztáshoz lássanak.¹⁹ Nyilvánvaló volt, hogy ez az 1613 október 23 án végbement választás Bethlenre fog esni, mert azt az események történeti logikája parancsolta s a különböző érdekek összejátszása juttatta diadalra Erdély s a magyarság nagy szerencséjére és örök dicsőségére. A rendek akarata egyhangulag kívánta Bethlent fejedelmül, nemcsak mert igaz hazánkfiaának, hanem — mint mondták — vérünk tagunknak ismervén, ezelőtt is ifjúságától és többire gyermekességétől fogva oly állapotokban forgott szegény hazánk dolgaiban, kinek sem tanácsra, sem tanításra szükségét nem ismerték.²⁰ Ez a szép dicséret az öreg Mikola ajkáról hangzott el a kolozsvári főtéri templom büszke boltozata alatt. De nincs benne egy mákszemnyi hizelgés sem, mert Bethlen élete nehéz viszonyok közt telt el, melyek korán megtanították küzdeni és szenvedni. Talán ezért van, hogy közel másfél évtizedes addigi köztevékenységének idején mindig eltalálta cselekvésének helyes útját, melyről le nem tért. Jól

¹⁹ Bethlen 30—35. levele alapján.

²⁰ Mikola János üdvözlő beszédéből; id. h. VI. k. 353. l.

ismerte Erdély sajátságos helyzetét és küzdelmes múltját, a mikor törhetetlenül ápolta a török pártfogását és azt az ország fenmaradása egyik alapkövének tekintette. Ez a pártfogás juttatta trónra is, de azért tapintatos módon biztosította a szabadválasztás elvét, miáltal az újra fellélegzett nemzet számára a függetlenség illuzióját okosan megóvta!

Bethlen Gábort nagy megtiszteltetése 33 éves korában érte sok szenvedésének és bujdosásának kárpótlásaul. Ifjúsága ezzel véget ért s új feladatok hárultak reá, melyeknek követése kívül esik ifjúsága történetének vázoló körén, a mit magunk elé tűztünk. Elhihetjük Bethlennek, a mit felesküdt fejedelem korában írt legelső (függelékül bemutatott) levelében mond és Isten ő szent Felségével bizonyít, hogy ezt a fejedelemséget magának sem a fényes portán, sem az országbeli rendek között nem kereste. Valóban nem kereste becstelen módon, de érezte és tudta, hogy az reá néz s így felkészült arra. Ezért nem vehetjük tőle rossz néven, hogy a mikor ama teherre és súlyos gondra célzott, a mely reá hárult e felmagasztalása után, megihlett nemesszívósággal vetette papirosra azt a kijelentést s könnyen megelégedett azokról a fáradalmakról, melyeket éveken át túrt és szenvedett, hogy hatalomra juthasson és azáltal megválthassa sokat romlott hazáját, melyet annyira szeretett s a melyért súlyos viszonyok és meddő hányattatás közben maga is hazafias férfiassággal küzdött!

